
Душан С Раиковић
(Музејски саветник у пензији)

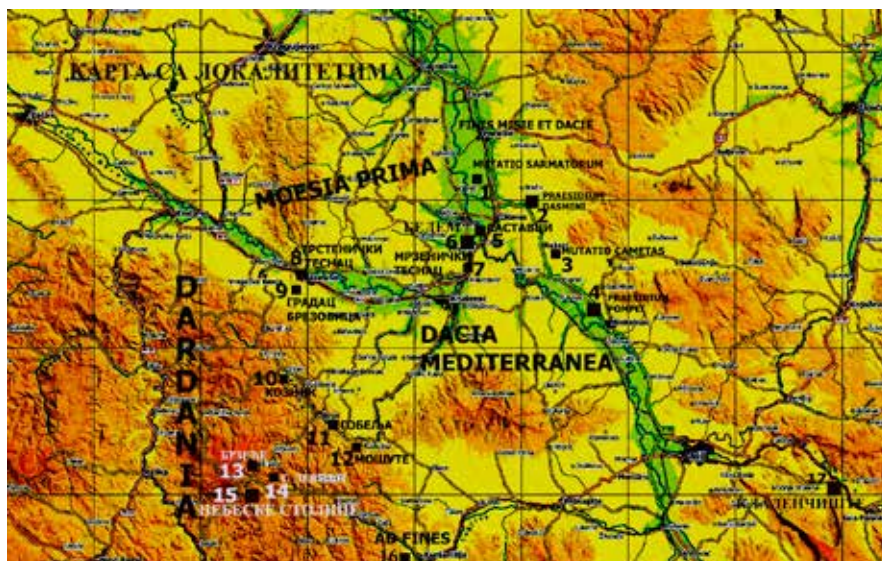
ОБЛАСТ ГРАДА НАИСУСА, НА РАЗМЕЋИ РИМСКИХ ПРОВИНЦИЈА, ДАРДАНИЈА, ПРВА МЕЗИЈА И МЕДИТЕРАНСКА ДАКИЈА

Анстракт: Касноантичке провинције Централне Србије Дарданија, Прва Мезија и Медитеранска Дакија, граниче се у Горњевеликоморавској котлини, на Западној Морави и на Копаонику. То је северозападни део провинције Медитеранска Дакија и подручја града Наисуса. Граница од „*Finis Missiae et Daciae*“, прати Западну Мораву до Трстеничког теснаца, где је скретала на југ и ишла преко планина, Гоч, Жељин и Копаоник. На Копаонику граница области Наисуса иде од Жељина на Брзеће и Горње Левиће до изворишног дела реке Топлице. Ту се подручје Наисуса наслања на рударски регион са седиштем у *Municipium DD*-Сочаници код Лепосавића. Пратећи Топлицу граница води низводно до римске путне станице *Ad Fines*-Куршумлијске Бање,

Кључне речи: Наисус, Медаитеранска Дакија, Прва Мезија, Дарданија, Трстенички теснац, Копаоник, Топлица

Подручје града Наисуса у касноантичком и рановизантијском периоду обухватало је јужни део подручја Централне Србије. То је терен који се простире, гледајући са позиције центра нашег подручја Наисуса (Ниша), до Јустинијане Приме (Царичиног града), односно Лебана и Лесковца, на југу, до околине Ремесијане (Беле Паланке), на истоку, до масива Копаоника, места Ад Финес (Куршумлијска Бања) и Радан планине, на западу и до Горње котлине Велике Мораве и Западне Мораве, на северу.

Ми ћемо се управо концентрисати на северни и северозападни део територије касноантичког Наисуса. Реч је о простору на коме се састају долина Јужне Мораве и Западне Мораве, са делом Горњевеликоморавске котлине, а тај простор преко тока реке Расине и Жупе Александровачке, сеже до копаоничког планиског краја. Током касноантичког и рановизантијског периода то је било подручјучје на размеђе три касноантичке римске провинције, Дарданија, Прва Мезија и Медитеранска Дакија.

Карта са локалитетима: 1) mutatio Sarmatorum, 2) Praesidium Dasmini, 3) mutatio Cametas, 4) Praesidium Pompei, 5) Саставци, 6) Бедем у селу Маскаре, 7) Мрзенички теснац, 8) Трстенички теснац, 9) Градац у Брезовица, 10) Јеринин град-Козник, 11), Градиште на брду Гобелја, 12) Градиште у Мошутама, 13) Градиште у селу Брзеће, 14) Градиште у селу Горњи Левићи, 15) Небеске столице, 16) Ad Fines-Куршумлијска бања

Map with localities: 1) mutatio Sarmatorum, 2) Praesidium Dasmini, 3) mutatio Cametas, 4) Praesidium Pompei, 5) Саставци, 6) Бедем у селу Маскаре, 7) Мрзенички теснац, 8) Трстенички теснац, 9) Градац у Брезовица, 10) Јеринин град-Козник, 11), Градиште на брду Гобелја, 12) Градиште у Мошутама, 13) Градиште у селу Брзеће, 14) Градиште у селу Горњи Левићи, 15) Небеске столице, 16) Ad Fines-Куршумлијска бања

Finis Missiae et Daciae.

Северна граница касноантичке римске провинције Медитеранске Дакије, граница са Првом Мезијом, забележена је у историјским изворима. Наиме најстарији сачувани итинерар ходочасника у Јерусалем, *Itinerarium Burdigalense*, из 333/34. године, јасно наводи да на моравском путу након *mansio Oromago*, следи *Finis Misiae et Daciae*, (граница Мезије и Дакије).¹ Следе насеља провинције Медитеранске Дакије, односно области Наисуса, на моравском друму. Прво насеље јужно од Хореум Маргија, на XII миља удаљености, је *mutatio Sarmatorum*, следи *Mutatio Caminitas (Cametas)*, који је удаљен XI миља од Мутатио Сарматорума, а *Mansio Impompeis* је удаљен VIII миља од *Mutatio Caminitas-a*.² Укупно удаљеност, од од мансио Оромаго, до *mansio Impompeis*, износи 36 миља, односно неких 55

¹ М. Vasić, G. Milošević, *Mansio Idimun*, Beograd 2000, 140.

² П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1975; P. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, Beograd 1979.

километара. Мансио Оромаго је свакако *Horreum Margi*, односно данашња Ћуприја, а *mansio Imprompeis* је *Praesidium Pompei*, код цркве св Марија, смештене између Рутевца и Ћићине. Мутатио Сарматорум, прво насеље након Хореум Маргија, убицирамо на археолошки локалитет, удаљен око 18 км од Ћуприје, у јужном делу села Дреновац.³

Логична је варијанта да гранична линија две провинције, односно *Finis Misiae et Daciae*, пролази преко данашњег Параћина. Сагледавајући топографију Параћина можемо констатовати основне чињенице; да је смештен на моравском путу и да је на месту прелаза преко реке Црнице. Ту се на моравском друму састају путеви, који прате реку Црницу и реку Грзу, који се у Параћин спуштају са истока и настављају на запад, према прелазу на Великој Морави, у селу Чепуре. О значају које је у антици придавано прометном раскршћу Параћина говоре археолошки налази.⁴ Што се античког периода тиче важни су археолошки налази који потичу са локалитета код мотела “Слатина” и локалитета “Глождак”.⁵ Култни значај у античком периоду показује налаз места обожавања једног извора воде, пронађеног под данашњим Карађорђевићевим брдом, источно, непосредно изнад савременог Параћина. Реч је о мањем светилишту са пронађеним посветним даровима, мањим плочама са рељефним приказима божанстава.⁶ Најзанимљивији је рељеф Трачког коњаника на коме се у подножју налази уско натписно поље на којем се чита деломично излизан натпис из кога проистиче да је плочу са иконом трачког коњаника поставио војник легије III Флавије Александрианае. То нас опредељује да плочу датујемо у 222-235. годину.⁷ Дакле, локалитет у Параћину је због свога положаја, на раскршћу, на моравском друму, био посадно место једног одељења IV легије, Управо је због те прометне важности 274. године, на реци Црници, повучена административна гранична линија између Прве Меције и Медитеранске Дакије, *Finis Misiae et Daciae*.

Конфигурација терена је код разграничења територија римских провинција играла важну улогу, тако да нема разлога да исти случај не буде и код разграничења римских касноантичких провинција на подручју Централне Србије. Значај подручја Поморавља у делу где Јужна Морава и

³ Д. Рашковић, *Прилози познавању римских путних станица у Поморављу*, Караџић, 9, Алексинац 2017, 62-63.

⁴ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Архив нишког музеја-Параћински срез*, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 51, 179; В. Живанић, *Извештај са рекогносцирања локалитета у општини Параћин у 1998. години*, Гласник Српског археолошког друштва 18, Београд 2002, 275-284; В. Живанић, А. Срнидаковић, *Познлатенски локалитети на подручју општине Параћин*, Српског археолошког друштва 18, Београд 2002, 125-136.

⁵ Завичајни музеј Параћин (Каталог музеја), *Период римске доминације*, (Фото: 1, 2, 3), Параћин 1988, 6, 21.

⁶ А. Cermanović-Kuzmanović, *Die denkmaler des trakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des trakischen reitergottes*, *Archeologica Iugoslavica* IV, Београд 1963, 32-33; М. Tomović, *Roman sculpture in Upper Moesia*, Београд 1992, fig., 44-47.

⁷ Р. Petrović, *Horreum margi et la Vallée de la Grande Morava*, *Inscriptions de la Mesie Supérieur* IV, Београд, 1976: 113, no.92: M. Aur(elius) Lucius m(iles) leg(ionis) IIII / F(laviae) Al(exandriae) v(otum) p(osuit) l(ibens) m(erito)

Западна Морава, чине Велику Мораву, управо је у његовом геостратешком положају.⁸ Подручје на ком се састају две велике реке, где се сусрећу три велике алувијалне речне равнице, логично је било од велике стратешке важности. Кака се цар Аурелијан притиснут навалама Гота, 272/274. године, морао одрећи провинције Дакије, балканске провинције, надамак дунавског лимеса, потпуно су реорганизоване. Војска заједно са романизованим становништвом повукла се из Дакије, а провинција Горња Мезија подељен на неколико провинција.⁹

Нас занима део територија касноантичког Наисуса на размеђи римских провинције Медитеранска Дакија и римских провинција, Дарданија и Прва Мезија. Наисус је био један од значајнијих градова Медитеранске Дакије и не чуди ширина његове територије, од Ремесијане до Хореум Маргија и до самих граница копаоничке рударске области.

Линија разграничења провинција Прва Мезија и Медитеранска Дакија темељи се на географским основама, јер ту је не само раскршће путева, него и сужење Горњевеликоморавске котлине. О томе говори податак да је то линија која је кориштена и у каснијим временима и то као граница Смедеревског и Лесковачког пашалука, током османске власти.¹⁰ То је граница на 9 км јужно од Ћуприје, која се преко Карађорђевог брда и Параћина, спуштала на Велику Мораву, па моравским током до Саставака Јужне и Западне Мораве. Од Саставака, кроз Мрзенички теснац, узводно Западном Моравом, граница иде све до Трстеничког теснаца.

Постоје индиције да је то гранична линија присутна још од времена с почетака римске власти, у време формирања Горње Мезије. Треба се подсетити података које пружа „*parīgus Pridianum*“ о кохорти I Хиспанорум ветерана, који се датује у време цара Трајана или цара Хадријана. Папирус, између осталог говори о томе како је расформирана наведена јединица и о распоређивању војника на различите нове дужности. За нас је занимљив део који се односи на два припадника наведене кохорте који су послати у дарданске руднике.¹¹ Наравно, остало је непознато у који су део Дарданије војници отишли, у првој половини 2. века, али несумњиво је да Римљани у 2. веку разликују Дарданију, од осталих делова провинције Горње Мезије. Можемо се на основу помињања дарданских рудника у овом документу, присетити претпоставке да је провинција Горња Мезија била већ приликом свог оснивања, подељена у два дела, Обално Дунавску (*гирa Danuvii*) и Дарданију (Dušanić 2004: 256).¹² Гранична линија ишла је сматрамо управо као у време поделе Горње Мезије, преко Горње котлине Велике Мораве, долином Западне Мораве, до Трстеничког теснаца.

⁸ Н. Ђокић, Д. Рашковић, *Град Сталаћ капија Поморавља*, Весник Војног Музеја, 34, Београд 2007, 11-28.

⁹ Н. Вулић, *Аурелијанова подела Горње Мезије*, Глас Српске Краљевске Академије LXXXII, Други разред, 49, Београд 1910, 1-21.

¹⁰ В. Стојанчевић, *Унутрашње уређење ослобођене Србије 1804-1813. године*, Историја српског народа, В/1, 1981, Војно политичка карта Србије у I устанку: 56-57.

¹¹ R. O. Fink, *Roman Military records on Papyrus*, Cleveland 1971, 222.

¹² S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum*, Historical aspects Dall' Adriatico al Danubio. L' Illirico nell' età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli

Романизација етничког простора Дарданаца проведена је већ током I века Христове ере. Уосталом цар Веспасијан у циљу романизације, град Скупи, један од дараданских урбаних центара, подигао на ранг колоније. Због тога је и прва римска војна јединица са дарданским именом, *Ala Vespasiana Dardanorum*, носила његово име. Јединица је потврђена на бројним војним дипомама у Доњој Мезији, а била је формирана, у времену пре 74. године. Дарданци су очито током I века Христове ере били романоизовани, али и цењени од стране римских војних стратега и били су један од темеља римске власти на лимесу. Да би одржала сигурност своје дунавске војне машинерије, римска војска је морала имати подршку из дубине територија. Мезијски лимес је имао велики значај током 1. века, до у 2. век Христове ере, све до заузећа Дакије.¹³ Значај логистичке подршке је нарочито видљив у време Домицијановог офензивног ратовања у Подунављу када се логистички центар за акције на лимесу налази, у Дарданији, у Скупима.¹⁴

Током Трајанових Дачких ратова један од команданата дарданске коњаничке јединице добио је одличје пично од цара. Јединица је касније добила име *ala I Dardanorum Antoniniana*, а била је стационирана у Добруци, и то до времена Гордијана.¹⁵ У Риму је сачуван натпис пропадника ове јединице посвећен трачком богу Сабадиусу, датован у 241. годину.¹⁶ Познато је да дарданско име носе и коњаничке јединице кохорте I и II *Aurelia Dardanorum* које су од времена цара Марка Аурелија биле стациониране у Горњој Мезији.¹⁷

Након римског повлачења из Дакије и оснивања нових провинција, између осталих и Медитеранске Дакије, некадашњи дардански териториј подељен је између новооснованих провинција, од којих је једна задржала име Дарданија.

Од Трстеничког теснаца до Небеских столица

Ток Западне Мораве, од Мрзеничког теснаца до Трстеничког теснаца, је захваљујући својим природним рељефним карактеристикама логично одабран да буде гранична линија. Пратећи предложену граничну линију Прве Мезије и Медитеранске Дакије сматрамо да је граница код

(sett. 2003), Pisa (a cura di G. Urso) 2004, 256.

¹³ M. Š. Kos, *The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian limes*, Akten des XI Internationalen Limeskongresses, Szekesfehervar, Budapest, 1975: 289

¹⁴ S. Dušanić, *The frontier and hinterland: the role of Scupi in Domitian's wars on the Danube. Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Beograd 1996, 41-51.

¹⁵ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin 1938, 47-48.

¹⁶ M. P. Speidel, *Denkmäler der Kaiserreiter, Equites singulares Augusti*, Beihefte der Bonner Jahrbücher, Band 50, Köln 1994, 88-89, no. 63

¹⁷ V. P. Petrović, *Pre-Roman and Roman Dardania, Historical and Geographical Considerations*, Balcanica 37, 2006, 12-16.

Трстеничког теснаца скретала на југ и ишла преко планина, Гоч, Жељин и Копаоник. Трстенички теснац чине обронци Гледићких планина, односно брдо занимљивог имена Татарна, који се стрмо спушта до реке, на левој обали Западне Мораве. Слично, преко пута, на десној обали, обронци Гоча преко брда, знаковитог имена Стражба, стрмо силазе до Западне Мораве.

Трстенички теснац је у овом случају нека врст разделнице, јер када граница Медитеранске Дакије, код Трстеника, брдским тереном преко Стражбе и Гоча скреће на југ и напушта заједничку границу са Првом Мезијом. Медитеранска Дакија граничну линију сада дели са провинцијом Дарданијом, на западној страни планинског краја. Тако брда Жељина и Копаоника чине границу области касноантичког града Наисуса, односно границу провинције Медитеранска Дакија и касноантичке римске провинција, Дарданија.

Важно је напоменути да је Трстенички теснац била важна тачка и као део границе средњовековне жупе Расина, која такође од Мрзеничког теснаца прати Западну Мораву до Трстеничког теснаца, где скреће на југ пратећи падине Гоча и Жељина и Копаоника, што делимично одговара и северозападној граници нишке области, односно, провинција Медитеранска Дакија и Дарданија.¹⁸

Западно и југозападно од горњег котлине реке Расине налазиле су се жупе, Јехошница, Ибар и Горњи Ибар. У Жичким повељама спомиње се и жупа Јехошаница (Јошаница) која се убицира западно од жупе Расине, а у чији састав су улазили сливови Јошаничке, Планске и Гокчаничке реке, десних притока Ибра. Природну границу Расине према жупи Ибру чинио је планински масив Копаоника са врховима Јарам (1.788 м) и Велика Гобелја (1.934 м),¹⁴² док су према жупи Јехошаници границу представљали висови Палеж (1.478 м), Чукара (1.109 м), Камиле (1.256 м), Нерађе (1.350 м), Караула (1.113 м), Орловац (1.229 м) и Стражиште (1.272 м), као и планина Жељин (1.785 м).

Помен оба Ибра у натпису на јужном зиду пролаза под кулом у Цркви Светог Спаса у манастиру Жичи (1224-1227),¹³² сугерише да су од почетка XIII века, а можда и раније постојале у долини реке Ибра две жупе. Природну границу Расине према жупи Ибру чинио је планински масив Копаоника са врховима Јарам (1.788 м) и Велика Гобелја (1.934 м),¹⁹ То су границе касноантичке границе Дарданије и Медитеранске Дакије, односно северозападне границе области града Наисуса.

Планине Копаоник и Жељин као природне препреке логично су границе административних области кроз историјске епохе, а комуникације које спајају планинама одвојене области су увек биле од велике важности. Подно средњовековног града Козника, у народу званог Јеринин град, пролази важан пут који прати долину реке Расине и путем низ Попинску реку, недалеко од Трстеничког теснаца, спаја Копаоник са долином Западне Мораве. Рановизантијско утврђено насеље Градац у селу Брезовица

¹⁸ Д. С. Радисављевић, *Жупа Расина и њене границе*, Кратка студија из историјске географије, Љубостињска приношења, 9, Трстеник-Љубостиња 2024,

¹⁹ Исто, 133-143

контролира део те комуникације баш на улазу у брдски део пута.²⁰ О важности овог пута говори и податак о постојању дербенда Брезовица кога помиње турски дефтер из 1516. године.²¹ Рановизантијско утврђено насеље на локалитету Градац у селу Брезовица, указује колико рановизантијски, исто као и османски, путни правци прате трасе природних комуникација. Надомак Козника пролази и траса пута која спаја Расину са долином Ибра. Пут иде преко села, Козница, Плоча и Јелакци, за Јошаничку Бању. Током средњег века то је била веза ка жупи Јехошаници-Јошаници, а у касноантичком периоду, комуникација према провинцији Дарданији. Село Бела Стена, како се некада звало село Плоча, управо због важности комуникације, према турском дефтеру из 1516. године, било је такође дербендско село.²²

Положај средњовековног Козника-Јерининог града, смештеног на раскршћу комуникација јасна је потврда стратешког значаја тврђаве која контролише подкопаонички крај и горњи ток реке Расина. Због тога сматрамо да на локалитет брда Козник, на коме су очувани остаци средњовековне фортификације, треба убицирати и касноантичку Арсену и средњовековно средиште жупе Расина, познато из многих историјских извора. Релефне карактеристике планинског копаоничког краја логично се користе за могућност комуницирања кроз уске речне долине или се планински предели користе да би се раздвајале касноантичке и средњовековне административне целине.

Према Јовану Цвијићу преко Трстенишког теснаца прелази једна важна и индикативна линија разграничења, границу динарске; метанастазичке струје, према осталим струјама у Србији. Судећи према резултатима Цвијићевих истраживања, да цитирамо: „најважнију границу метанастазичких струја у Србији чини развође које се пружа са Севера на Југ, кроз средину Шумадије: Авала, Космај, Венчац и Оплепац, Рудник, преседлина код Вучковице између Груже и Лепенице, планине на Западу од Левча и Темнића (Татарна, Самар и Тиква); затим ова граница прелази Мораву у сутесци код Трстеника и хвата се Гоча, Жељина и Копаоника, пружајући се огранком Копаоника, Острим Копљем, до баровите долине доњег Лаба у Косову. На Западу од ове границе сасвим преваладају динарски досељеници, чинећи 90% од свих досељеника и бар 70% од свега становништва“.²³

Када се говори о прошлости планинског подручја Копаоника увек се полази од истраживања колико је у неком временском периоду било могућности експлоатације рудног богатства. То важи и за касноантички

²⁰ Д. Рашковић, *Антички археолошки локалитети у широј околини Манастира Љубостиња*, у Мишић, С. и Јечменица, Д. [ур.] Кнегиња Милица-монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 240-241.

²¹ Д. Амедоски, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године*, Извори за српску историју; књ. 18. Османски извори; књ. 2. Историјски институт, Београд 2023, 382.

²² Д. Амедоски, *нав. дело*, 386

²³ Ј. Цвијић, *Антропогеографски списи*, Београд 1987, 176.

период.²⁴ Треба напоменути да је у оквиру римске провинције Горње Мезије деловала рударска целина *Metalla Dardania*, У оквиру Дарданске рудника, деловало је ибарски рударски регион са седиштем у селу Сочаници на Ибру недалеко од Лепосавића, римског *Municipium DD*.²⁵ Сматрамо да због ефикасности експлоатације рудног богатства, није било разлога да се административно распарчава привредни ресурс какав је био Копаоник тако да очекујемо да је рударски регион са седиштем у Сочаници обухватао подручје омеђено подкопаоничким топонимима, Горње Левиће, Брзеће, Ливађе, Радманово, Осредци, Плоча. Касноантичка Дарданија је заправо обухватала целу површ Копаоника, са подручјем доњег и средњег тока Ибра, обухватајући површине које су касније делиле средњовековне жупе Ибар, Горњи Ибар и Јехошаницу. Од границе простора Јехошанице-Јошанице на северу, у средњем веку се пружала Жупа Морава, док се у касноантичком периоду провинција Дарданија граничила са Првом Мезијом.

Треба истакнути значај околине Брзећа, удаљеног око 5,5 км северно од Градца у Горњим Левићима, највећег касноантичког утрђеног насеља копаоничког региона, где на Белој реци и на Брзећкој реци, налазимо знатне остатке рударства, шљакишта и остатке топионица. Идеалан је и положај доминантног локалитета Градишта над Брзећем, са кога су се могле контролисати рударске активности Ливађа и Радманова.²⁶

Масив Копаоника чини јединствену и релативно изоловану географску целину. Рударска делатност у касноантичком периоду на Копаонику, потврђена је открићем архео-металуршког комплекса, са троскиштем, рудницима, остацима пећи и грађевинских објеката, у селу Кремиће, на лок. Зајачак.²⁷ Локалитет се налази на западним падинама Копаоника, надомак средњовековних рударских локалитета у Плани, за које истина још нису потврђене римске активности деловало неколико рударских области.

Локалитет Небеске столице, већ због саме близине Сочаници-Муниципиуму ДД, припада том региону. У подножју Небеских столица је рударски крај, ту се налази рудник Запланина, а на планинским падинама бројне су пинге и шљакишта, остаци старог рударења.²⁸ Небеске столице доминирају локалитетом висинског утврђења Градац у Горњим Левићима, смештаног у зони изворишног дела реке Топлице. Градац

²⁴ Б. Милановић, *Рударско металуршки комплекси и предмети од олова у римским провинцијама на тлу Србије*, Београд 2017, 26-32.

²⁵ Е. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice*, Priština-Beograd 1970, 80.

²⁶ В. Богосављевић-Петровић, *Археометалуршки комплекси на Копаонику (методи и проблеми проучавања)*, Гласник Српског археолошког друштва, 10, Београд 1995, 58-72.

²⁷ М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, *Зајачак-Кремићи. Касноантички археометалуршки комплекс*, Гласник Српског археолошког друштва, 12, Београд 1996, 107-115.

²⁸ Д. Мркобрад, *Средњовековни рударски ревер у Доњој Запланини (Копаоник)-резултати почетних истраживања*, Гласник Друштва конзерватора Србије 15, Београд 1991, 47-48.

се налази на доминантној тачки изнад комуникације Брус–Блажево–Копориће, до Ибарске долине. То је утврђење које контролише путне правце који су пресецали планински масив Копаоника. Сагледавајући ширу слику географске позиције локалитета, видимо да је Градац у Горњим Левићима удаљен неких 35км од Куршумлије, односно од римске путне станице Ad Fines. Како Градац и Ad Fines спаја река Топлица логична је претпоставка да се у рановизантијском периоду Топлицом комуницирало, када за то већ постоје природни услови. О томе говоре и бројна Градишта, рановизантијска утврђена насеља уз реку Топлицу. Добри услови комуницирања са Копаоником су вероватно и разлози што се Ad Fines развио не само у значајну путну станицу, већ и рударски центар.²⁹ Могућност комуницирања готово од самог места копања руде, са магистралним друмом који води према Нишу, вероватно је био једна од повољности за подстрек развоју античког рударства.

Градац у Горњим Левићима је имао релативно једноставну могућност комуницирања и са римским рударским центром Municipium DD. Наиме Градац и Municipium DD су ваздушном линијом удаљени тек неких 22 километра. То је истина дугачак пут преко планине, али интерес који је осигуравала експлоатације руда, био је мотив коме тешкоће планинског пута нису представљале већу препреку. Тај је интерес мотивисао и Дубровчане да се у средњем веку крећу истим путевима Копаоника.³⁰ Пут се преко Блажева и села Боранци, па и наомак средњовековног рударског центра Копориће, спушта у Ибарску долину и село Сочаницу, односно римски Municipium DD. За очекивати је да су Небеске столице, не само због рударства већ и због саме близине Сочаницу, налазе у оквирима касноантичке провинције Дарданија. Градац у Горњим Левићима сасвим сигурно гравитира Municipium DD и Градац се налази на самој граници провинције Дарданија, која се од Градца почиње спуштати низ Топлицу. За очекивати је да касноантичка нишка област, односно Медитеранска Дакија, пратећи висинске коте уз падине Копаоника допире највише до изворишног дела Топлице и Ђерекарске реке. Гранична линија прати ток Топлице, од Горњих Левића до Куршумлијске Бање, односно до Ад Финес. Наставак граничне линије излази из географских оквира наше теме, али можемо изнети претпоставку, да се од Ад Финес, јужним правцем, за разграничење користи Радан планина, обухватајући тако и Пусту реку у оквир Медитеранске Дакије, односно нишке области.

Јасно је да би топоним Ад Финес, требало да означава место на граници. Да ли је то име добијено као место на граници области Наисуса, или је реч о граници неке административне јединице, коју нисмо још разоткрили, тешко је просудити. У сваком случају данас стојимо на становишту да је у касноантичком периоду на том месту граница провинције Медитеранска Дакија.

²⁹ В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима (градови и насеља)*, Балканолошки институт САНУ, Београд 2007, 92–93.

³⁰ Г. Тошић, М. Трифуновић, и М. Филиповић, *Прилог проучавању дубровачке колоније у Ливађу, на Копаонику*, Гласник Српског археолошког друштва, 15–16, Београд, 1999–2000: 175–184.

Крај рановизантијске државе у окружју Наисуса

Границе римских касноантичких провинција углавном можемо постављати само на основу природних законитости рељефа, проспекције терена и резултата археолошких истраживања. Говорећи о археолошким истраживањима подручја на ком се састају римске провинције, које су предмет нашег интереса, најпре треба поменути два локалитета црквених објеката, са значајним археолошким налазима између осталог и новца из касноантичког и рановизантијског периода: Небеске столице на Копаонику, у Дарданији и Бедем на Западној Морави, у Првој Мезији. У мору случајних налаза новца на локалитетима у окружењу, то су ретки примери налаза са археолошких ископавања.³¹ Сматрамо да је важно те резултате повезати са налазима новца пронађеним током ископавања базилика на Кладенчишту, јужно уз саму границу области Наисуса, у подручју града Ремесијане, у Медитеранској Дакији, са занимљивим налазима новца с краја 4. почетка 5. века и новца 6. века.³²

Постоје бројни докази да су ратови од 4. до 6. века, променили живот на већем делу Балкана, па и Централне Србије, што се јасно огледа у слици оптицаја новца. Навести ћемо пример касноантичког-рановизантијског црквеног објекта, локалитета Небеске столице на врху Копаонику (1800 м), где је током археолошких ископавања пронађено 95 примерака новца.³³ Реч је о ковањима од новца II века, односно једног примерка ковања Хадријана, до VI века, односно ковања Анастасија I. Превладава новац IV века, иако налазимо седам примерака новца III века. Равномерно се јављају налази датовани кроз цео IV век, од ковања Константина I до ковања Валентинијана I, Валенса и последњег примерка ковања Грацијана, датованог у 378-383. годину, а реч је о ковању *Reparatio Reipub.* Очито је пораз код Хадријанопоља 378. године, пореметио нормалан живот и на планини као што је Копаоник. Период опоравка римске државе након пораза од Гота, видимо у једном примерку новца Грацијана, са реверсном представом *Reparatio Reipub.* Друштвене последице готске навале су биле такве да су на Небеским столицама пронађена само три комада новца ковања V века, датованих до следеће ратне катастрофе провале Хуна четрдесетих година 5. века. Продор Хуна 441/43. године проузрочити ће десетљећа прекида привредних делатности и оптицаја новца на подручју Медитеранске Дакије. На Небским столицама тај период без новца прекида те један налаз примерка, ковање Анастасија, кога можемо датовати у 491-518. годину.

Специфичност утврђења на локалитету Бедем у селу Маскаре у окружју бројних висинских утврђених насеља, је у томе што је једино смештеном у низини, истина на стратешки важном месту, недалеко од

³¹ Налазиште Небеске столице истраживано је под руководством археолога Гордане Гаврић, а локалитет Бедем под руководством археолога Марина Бугара

³² Налазиште локалитета Кладенчиште у селу Шпај, недалеко Беле Паланке истраживано је под руководством археолога Мирјане Благојевић

³³ Г. Тошић и Д. Рашковић, *Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника*, Зборник радова Византолошког института, 44/1, Београд 2007, 38.

Саставака Јужне и Западне Мораве, Бедем је смештен на самој граници две провинције, на сувом рукавцу Западне Мораве, преко пута Куле Тодора од Сталаћа. Народни музеј Крушевац систематски истражује ово вишеслојно налазиште с рановизантијским слојем. Насеље унутар четвороугаоног каструма, димензија 130 x 130 м има чак и тробродну базилику. Бедем је вишеслојно археолошко налазиште, а утврђење је највероватније подигнут за време обнове одбране Источног римског царства, крајем 5. века, управо због стратешке важности моравског става.³⁴

Досадашњим истраживањима Народног музеја Крушевац и нашим увидом у неколико случајних налаза новца успели смо сагледати 10 комада новца који потичу са локалитета Бедем. Један припада ковању IV века, два су фолиса Јустина I, три су фолиса и полуфолиса Јустинијана I, док су чак четири примерка полуфолиси ковања Јустина II. Налази ковања Јустина II су често остатак свакодневног живота насеља на подручју Србије са самог краја периода ране Византије.³⁵ Аварски походи, током две последње деценије VI века, руше ромејску цивилизацију на Балкану, што ће за последицу имати потпуну стагнацију новчане привреде, односно два века потпуног прекида оптицаја новца на већем делу Балканског полуострва. Ковања Јустина II, су сведочанства тог последњег периода пред коначну пропад ромејске цивилизације у Поморављу.

Најстарији примерци новца, од укупно 30 комада пронађених на локалитету Кладенчиште у селу Шпај, два су примерка из времена владавине Константина Великог. Налази новца на овом локалитету, временски континуирано теку са шест примерака из периода власти Констанција II. Три примерка су новац ковања из периода Валентинијанске династије, од тога два примерка су из периода до римског пораза код Хадријанопоља, а период опоравка римске државе након пораза од Гота, из 378. године симболише новац Валентинијана II, са реверсном представом Репаратио Реипуб.

За разлику од слике налаза новца пронађеног током ископавања на локалитету Небеске столице, ископавања на Кладенчишту су показала да су најбројнији налази новца из периода након пораза код Хадријанопоља. Дакле из временског периода, од трагичног пораза 378. године, до Аварског напада, из 441/43. године, потиче 15 примерака новца. Не примећује се промена у присутности налаза новца изазвана тим великим поразом. Стабилна владавина Теодосија I и његових наследника, Аркадија и Хонорија, присутна је кроз 12 примерака новца. То су примерци са реверсним представама *Gloria Romanorum*, *Salus Reipublicae*, *Vot V*, *Gloria Reipublice*. Хијатус на Кладенчишту, уосталом као на свим налазиштима Медитеранске Дакије, настаје због хунског уништења. Последња ковања пре хунског разарања су примерци ковања Теодосија II и Валентинијана III. Од тога један примерак је ковање Теодосија II, са реверсном представом два ратника, Глорија Романорум, датовани у 408-423. године и два примерка

³⁴ М. Бугар, *Рановизантијска базилика на локалитету Бедем*, Крушевачки зборник 16, 2014, 197-214.

³⁵ В. Иванишевић, *Византијски новац Београдске тврђаве*, Нумизматичар 10, Београд 1987, 88-107.

са реверсном сликом крст у венцу, карактеристичних за ковања Теодосија II и Валентинијана III. Опоравак и обнова оптицаја новца, што значи и ромејског друштва, почиње владавином Анастасија I, како сведочи управо налаз фолиса цара Анастасија на локалитету Кладенчиште, кован у Константинополису 491-518. године.³⁶

Најзанимљивији примерак новца пронађен на Кладенчишту је ковање Остроготског краља Теодорика, такође у име цара Анастасија I, ковнице у Риму, са карактеристичном звездом са 8 кракова на реверсу, датан у 493-526. годину. Последњи рановизантијски примерак новца на Кладенчишту је фолис кован у Константинополису, 13. године владавине Јустинијана I.

Налази новца са локалитета Небеске столице, Бедем и Кладенчиште потврђују оно што казују историјски извори. Пораз код Хадријанопоља и провала Гота 378. године су пореметили миран живот и оптицај новца, док је некон провале Хуна 441/43. године живот у насељима на подручју Медитеранске Дакије замро. Опоравак ће уследити за владавине цара Анастасија I, на самом крају 5. века. Налази новца на локалитету Бедем указују да је рановизантијско утврђење подигнуто током рановизантијског обнове, а трајало је управо до продора Авара. Живот на сва три издвојена налазишта угашен је аваро-словенском инвазијом.

Прокопије из Цезареје, историчар рановизантијског периода, из средине 6. века, у свом делу „О грађевинама“ доноси попис обновљених и новоподигнутих градова и њихових фортификација, у времену током владавине цара Јустинијана I. Дакле, према Прокопију, требало је стотињак година да дође до обнове након хунског разарања. То је тешко у потпуности прихватити, јер према налазима новца, обнова тих насеља бар је започела за владања цара Анастасија I.

Занимљиви су налази новца који потичу са Градишта у Мошутама, који говоре о опоравку привреде рановизантијске државе, на подручју Медитеранске Дакије. Један од налаза је солидус ковање цара Зенона, датан у 474-491. годину. Од 42 примерка, који потичу са локалитета у Мошутама, 37 примерака новца су из рановизантијског периода, а од тога 31 примерак је ковања цара Анастасија I.³⁷

Прокопије набраја 39 обновљених или ново подигнутих фортификација у околини Наисуса, односно у саставу Медитеранске Дакије и 69 таквих насеља у оквирима провинције Дарданија.

Само судећи према резултатима археолошких истраживања, посебно датовању налаза новца, велики део тих утврђених насеља на висовима, треба тражити на северу и северозападу територија под управом града Наисуса. Обнова и подизање нових фортификација уследила је, како наводи Прокопије због обнове након хунске инвазије. Прокопије наводи

³⁶ М. Благојевић, *Локалитет Кладенчиште код села Шпaj, Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, Београд 2017, 190.

³⁷ I. Bugarski, *Consequences of Hunnic raids and the newly-established border: An archaeological panorama of the Central Balkans (ca. 450–500), Attila's Europe? Structural Transformation and Strategies of Success in the European Hun Period*, Budapest 2021, 248.

да је Атила са великом војском без потешкоћа срушио тврђаве, али Јустинијан је обновио срушену одбрану, не само како је пре било, него је додао многе фортификације, наводи Прокопије.

На Прокопијевој листи новоподигнутих фортификација, у оквиру области града Наисуса, на шестом месту је Сарматес, а двадесета фортификација је Дусамнес, иако су они међусобно удаљени тек десетак километара. Реч је наравно о римским насељима *Mutatio Sarmatorum* и *Praesidium Dasmini*. То нам говори да Прокопијев списак кастеле 6. века не доноси неким препознатљивим географским следом. Због тога је тешко појединачно убицирати Прокопијева кастела. Ипак може се покушати препознати неке од наведених утврђених насеља. Тако нас Арсена и Арсаза, гласовно подсећају на назив реке Расина, што наводи да их гледамо као кастеле на реци Расини. То одговара гласовној логици према којој се Арса у Дарданији, такође због гласовне везе, убицира у средњовековни Рас код Новог Пазара. Арсену и Арсазу ми опредељујемо као кастеле на горњем току реке Расине. То би могли бити нека од утврђених насеља као што су Козник-Јеринин град или Градиште код Бруса на брду Гобеља. Такође је занимљив локалитет Градиште у Мошутама, заселку села Дупци, кастел који се налази на реци Расини, предлажемо да ово утврђено насеље определимо као *Mutziani Castellum*, са Прокопијевог пописа.³⁸

Обнова стратешких положаја и положаја погодних за организовање одбране неће бити довољни за очување опстанка. У другој половини 6. века на северним границама царства у Панонији су се појавили Авари, народ који ће уништити рану византијску државу на Балкану. Градови Сирмијум и Сингидунум били су први на удару, а 586. године доћи ће до аварског похода на Солун. Живот замире на већини налазишта Пропаст ромејске власти у Поморављу и нестанак ромејског начина живота у висинским насељима, након два века борбе за опстанак, коначно ће уништити продор Авара и Словена. Кулминација аварских напада била је опсада Цариграда 626. године, која ће завршити неславно за Аваре, али последица тог дугогодишњег сукоба бити ће уништење византијских насеља у унутрашњости Балканског полуострва, па и на подручју Централне Србије.³⁹ Недостатак налаза материјалне кутуре друге половине 7. века и током 8. века упућује на депопулацију и исељавање. Словенска доминација донела је крај ромејској држави Источног римског царства, у унутрашњости Балканског полуострва.

³⁸ Ф. Баришић, (прев. Прокопије), *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Посебна издања САНУ, CCXLI, Београд 1955, 63.

³⁹ М. Hurbanič, *Vpády Avarov na balkánske územia Východorímskej ríše*, Historický časopis, 63, 3, Bratislava 2015, 387–404.

Душан С Раиковић

(Музејски саветник у пензији)

THE AREA OF THE CITY OF NAISSUS, ON THE BORDER OF THE ROMAN PROVINCES, DARDANIA, FIRST MOESIA AND MEDITERRANEAN DACIA

The late antique provinces of Central Serbia, Dardania, First Moesia and Mediterranean Dacia, border in the Upper Great Moravian Basin, on the Western Morava and Kopaonik. It is the northwestern part of the province of Mediterranean Dacia and the area of the city of Naissus. The border from Finis Missiae et Daciae follows Western Morava to the Trstenice river gorge, where it turned south and went over the mountains, Goč, Željin and Kopaonik. On Kopaonik, the border of the Naisus area goes from Željin to Brzeće and Gornja Levice to the source of the river Toplica. There, the area of Naisus adjoins the mining region based in Municipium DD-Sočanica near Leosavić. Following the river Toplica, the border leads downstream to the Roman road station Ad Fines-Kuršumlijska Banja.

T.1

1) Градац у Брезовици

2) Јеринин град-Козник

3) Градиште-Брзеће

Табла 1. 1) Градац у Брезовици,
2) Јеринин град-Козник, 3)
Градиште у Брзећу

Table 1. 1) Gradac in Brezovica, 2)
Jerinin grad-Koznik, 3) Gradište in
Brzeće

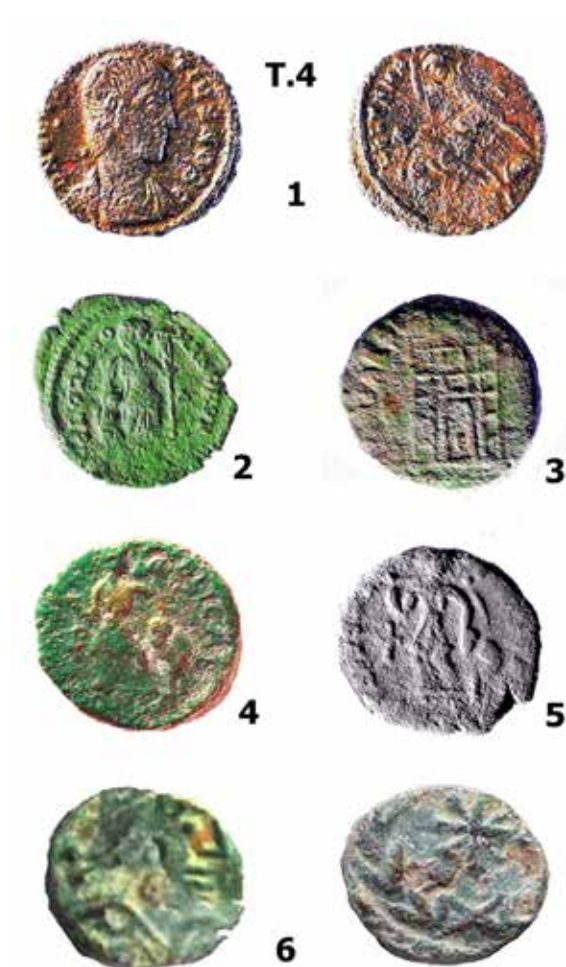
Табла 2. Налази новца, локалитет Небеске столице, 1) Антонинианус цара Проба 276-282. год, 2) Ковање Константина I Константинополис, 3) Ковање Константина II, VICTORIA DD AVGG Q NN, у Тесалоници, 4) Фолис Анастасија I

Табле 2. Coin finds, locality Nebeske stolice, 1) Antoninianus cara Proba 276-282. A. D. 2) Coinage of Constantine I Constantinopolis, 3) Coinage of Constantine II, VICTORIA DD AVGG Q NN, in Thessalonica, 4) Follis Anastasija I

Табла 3. Налази новца, локалитет Бедем, 1) Фолис Јустина I, 2) Фолис Јустина I, 3) полуфолис Јустинијана I, 4) фолис Јустинијана I, 5) Полуфоис Јустин II и Софија, 6) Полуфолис Јустин II и Софија.

Table 3. Coin finds, locality Bedem, 1) Follis, Justin I, 2) Follis, Justin I, 3) Half follis Justinian I, 4) Follis, Justinian I, 5) Half follis Justin II and Sofija, 6) Half follis Justin II and Sofija,

Табла 4) Налази новца на локалитету Кладенчиште, 1) Констанције Гал: DN CONSTAN-TIVS NOB C-FEL TEMP REPARATIO, 2) реверс-GLORIA ROMANORVM, 3) реверс-GLORIA REI-PVBLICE, 4) реверс-SALVS REIPVBLICAE. 5) реверс-SALVS REIPVBLICAE, 6) ковање Остроготског краља Теодорића 493-526. год. у име Анастасија I

Table 4) Coin finds, locality Кладенчиште, 1) Konstancije Gal: DN CONSTAN-TIVS NOB C-FEL TEMP REPARATIO, 2) reverse-GLORIA ROMANORVM, 3) reverse-GLORIA REI-PVBLICE, 4) reverse-SALVS REIPVBLICAE. 5) reverse-SALVS REIPVBLICAE, 6) coinage of the Ostrogothic king Teodorka 493-526. A. D. in the name of Emperor Anastasius I